

BEELDESSAY

*Onderling hulpbetoon bij dieren. Gevleugelde voorbeelden in Nederlandse tijdschriften rond 1900**

267

In de jaren rond 1900 bestond er een opmerkelijke belangstelling in Nederlandse kranten en tijdschriften voor berichten over dieren die elkaar te hulp schieten. In dit beeldessay presenteer ik vier kenmerkende scènes van dit zogenaamde ‘onderling hulpbetoon’ bij dieren die in deze periode in een drietal bladen zijn verschenen. Ik hoop te laten zien dat de belangstelling voor hulpvaardige dieren in deze jaren niet slechts triviaal en anekdotisch van karakter was, maar ook paste in een breder maatschappelijk klimaat. Anekdoten over hulpvaardigheid onder dieren werden gepresenteerd als ondersteuning voor de gedachte dat in de natuur niet slechts het recht van de sterkste gold. Kleine zangvogeltjes die samen een roofvogel verdreven, of roeken en kraaien die een beklemde soortgenoot probeerden los te trekken: het gaf allemaal hoop, dat onderling samenwerken minstens zo natuurlijk was als onderling strijd voeren om het bestaan.

Met de scènes in dit essay wil ik een beeld geven van de verschillende soorten berichten over hulpvaardige dieren die er in de pers verschenen. Hoe deze berichten samenhangen met breder levende gedachten over samenwerking en strijd in deze jaren zal ik hierbij ook verkennend bespreken. Mijn keuze om het betreffende fenomeen aan de hand van afbeeldingen te presenteren geeft hierbij overigens wel een enigszins selectief beeld van het bronnenmateriaal, omdat de meeste berichten die destijds over hulpvaardige dieren in kranten en tijdschriften verschenen juist *niet* geïllustreerd waren. Meestal ging het alleen om een tekstueel verslag van waargenomen gebeurtenissen, waarbij deze teksten overigens ook heel grafisch van beschrijving konden zijn.

De vier scènes die ik zal behandelen laten alle vier vogels zien als de hulpvaardige dieren in kwestie. Vogels waren niet de enige dieren bij wie hulpvaardig gedrag in deze jaren werd opgemerkt: andere diersoorten die graag werden aangewezen waren bijvoorbeeld mieren en bijen, vanwege hun samenlevingsverbanden in volken. En ook verhalen over honden en paarden die een mens of een mededier uit een

* Dit is een gecorrigeerde versie van het beeldessay zoals dat in druk is verschenen, waar per abuis de tweede en derde alinea van de tekst verkeerd waren afgedrukt.

benarde situatie hadden gered waren populair. Maar vogels nemen onder de des-tijds gepresenteerde voorbeelden wel een opvallende plaats in. Zij werden graag en vaak opgevoerd als voorbeeldig sociale dieren. Zoals we zullen zien circuleerden er allerlei voorbeelden van volwassen vogels die elkaar onderling bijstaan.¹

De taferelen die ik zal behandelen zijn primair afkomstig uit een drietal tijdschriften: het weekblad *De [Groene] Amsterdammer* en de maandbladen *Androcles* en *De Levende Natuur*. Het tijdschrift *Androcles* was, zoals de ondertitel treffend aangeeft, een ‘Maandschrift aan de belangen der dieren gewijd’. Gestart in 1869, was het rond 1900 de belangrijkste spreekbuis van dierenbeschermers in Nederland. Het vermaarde maandblad *De Levende Natuur* startte in 1896 als ‘Tijdschrift voor natuursport’, met de bekende onderwijzers Eli Heimans en Jac. P. Thijsse als belangrijkste redacteurs. Al deze bladen en auteurs maakten – in bredere zin opgevat – deel uit van dezelfde sociale kringen: kringen van liberale en vaak vooruitstrevende burgers met een zeker hart voor hervorming en volksverheffing.² Maar ook in andere delen van de pers en het politieke landschap nam men in deze jaren de betreffende dierenberichten graag over, zoals we bij enkele voorbeelden zullen zien.³

Voordat ik overga op de eerste scène is het goed om kort stil te staan bij de herkomst van het begrip ‘onderling hulpbetoon’, speciaal in relatie tot diergedrag.⁴ In deze dier-gerelateerde betekenis kwam het begrip onderling hulpbetoon in het Nederlandse taalgebied rond 1900 in verschillende woordsamenstellingen voor. In het onderstaande gebruik ik (als uitwisselbaar in betekenis) ‘onderlinge hulp’ en ‘onderling hulpbetoon’, maar bijvoorbeeld ook ‘wederkeerig hulpbetoon’ en ‘wederkeerig dienstbetoon’ werden in Nederlandse teksten gebruikt.

- 1 De verschillende motieven achter deze voorkeur voor vogels vormen een studiegebied op zich. Twee belangrijke aspecten die vogels als voorbeeld aantrekkelijk maakten zijn: vogels bezitten – veel meer dan mieren en bijen – een individueel karakter en een zekere vrijheid van gedrag. En het zijn wezens die leven in de vrije natuur, waarmee hun gedrag natuurlijker is dan dat van honden en paarden. Daarnaast bestond al langer de gewoonte om het nestelen en de ouderlijke zorgzaamheid van vogels aan mensen ten voorbeeld te stellen.
- 2 Vgl. de benadering van Christianne Smit, die auteurs zoals de in dit essay besproken Marie Jungius, Eli Heimans en Jac. P. Thijsse opvat als onderdeel van een bredere humanitaire beweging die zij ‘de volksverheffers’ noemt: Smit, *De volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2015). Dat zorg voor de zwakkeren, ook van staatswege, dringend noodzakelijk was werd vanaf ongeveer 1890 in deze kringen in toenemende mate gevoeld. De mate waarin men zich hierbij gesterkt voelde door voorbeelden uit het dierenrijk, zoals deze in dit essay worden besproken, is nog weinig onderzocht.
- 3 Zie bijv. het bericht weergegeven in afb. 7, dat o.a. werd overgenomen in de katholieke dagbladen *De Tijd* en *De Maasbode*; en het in noot 46 genoemde bericht, dat o.a. werd overgenomen in *Het Volk. Dagblad voor de Arbeiderspartij*.
- 4 Het begrip ‘onderling hulpbetoon’ werd voor menselijke samenwerkingsvormen al eerder in de negentiende eeuw gebruikt, met name bij onderlinge verzekeringsfondsen. Vgl. ook de digitale database: L.A. van der Valk, *Zieken- en begrafenisfondsen, weduwefondsen en levensverzekeringen in Nederland, 1827-1880*, <http://resources.huygens.knaw.nl/verzekeringfondsen>.

Al deze termen gaan terug op, en zijn vaak ook directe vertalingen van, het begrip *mutual aid*, zoals dit in 1890 in Engeland werd gelanceerd in een dier-gereleerde betekenis door prins Kropotkin, de befaamde Russische geograaf en anarchist. In dat jaar publiceerde Kropotkin de studie 'Mutual aid among animals', waarin hij een uitgebreid overzicht gaf van uit de literatuur bekende voorbeelden van onderling hulpbetoon bij verschillende diersoorten.⁵ Met deze studie nam Kropotkin nadrukkelijk stelling in het toenmalige debat over de sociale betekenis van de evolutieleer van Darwin, met als insteek: 'mutual aid is as much a law of nature as mutual struggle'.⁶ De betreffende studie werd bij Kropotkin later ook onderdeel van het boek dat hij in 1902 zou publiceren als een politiek manifest: *Mutual aid. A factor of evolution*.⁷ Maar in 1890 presenteerde hij dit artikel primair als een natuurwetenschappelijke studie, die aansloot bij recente Darwininterpretaties onder Russische dierkundigen.⁸

Volgens Kropotkin selecteerde het mechanisme van de natuurlijke selectie, zoals dit door Darwin was aangewezen, diersoorten niet alleen op het hebben van de meest scherpe tanden en de meest krachtige klauwen. Een minstens zo belangrijk mechanisme bij de natuurlijke selectie was de mate waarin diersoorten elkaar bijstaan. Want dieren die onderling samenwerken zullen hun overlevingskansen belangrijk vergroten. Daarmee zijn zij 'the fittest' in de strijd om het bestaan op een sociale manier: een manier waar – volgens deze vredelievende lezing van de evolutieleer – door Darwin en zijn navolgers te weinig aandacht aan was geschonken.⁹

Met deze publicatie in het vooraanstaande liberale tijdschrift *The Nineteenth Century* bereikte Kropotkin een relatief breed publiek, in het Verenigd Koninkrijk en daarbuiten.¹⁰ In Nederland verscheen al in 1891 een vertaling van Kropot-

5 In twee delen verschenen als P. Kropotkin, 'Mutual aid among animals', *The Nineteenth Century* 28 (1890): 337-54, 699-719.

6 Kropotkin, 'Mutual aid among animals', 354. Het 'mutual struggle' in dit citaat verwijst naar de bittere strijd tussen soortgenoten om voedsel in Malthusiaanse zin; zie ook noten 8 en 9.

7 In dit befaamde boek bundelde Kropotkin het artikel uit 1890 met vier aansluitende uit *The Nineteenth Century*.

8 Zie over deze blik op de evolutietheorie in Rusland: Daniel P. Todes, 'Darwin's Malthusian metaphor and Russian evolutionary thought, 1859-1917', *Isis* 78 (1987): 537-51; en ook Stephen Jay Gould, 'Kropotkin was no crackpot', in zijn bundel *Bully for Brontosaurus. Reflections in natural history* (New York: W.W. Norton, 1991), 325-39. Todes wijst aan dat de 'mutual aid' gedachte in Rusland de gangbare lezing vormde van de evolutieleer. Deze opvatting gold in Rusland niet als speciaal anarchistisch, maar werd gedeeld door het hele politieke spectrum, van radicalen en liberalen tot conservatieven. Todes, 'Darwin's Malthusian metaphor', 542.

9 Darwin zelf wees er ook reeds op dat de 'struggle for existence' niet alleen bestaat uit bittere strijd tussen soortgenoten, maar ook uit *samen* strijden tegen de elementen en andere bedreigingen. Volgens zijn critici uit de 'onderlinge hulp' school, zoals Kropotkin, onderschatte Darwin echter het relatieve aandeel van deze coöperatieve vorm van strijd, en legde hij te veel nadruk op de 'Malthusiaanse' strijd tussen individuen.

10 Zie over het brede bereik van deze tijdschriftversie: Federico Ferretti, 'Publishing anar-

kins artikel in het tijdschrift *Wetenschappelijke Bladen*, onder de titel 'Wederkeurig hulpbetoon onder de dieren'.¹¹ Ook in dit tijdschrift werd het artikel primair gepresenteerd als een natuurwetenschappelijke bijdrage.

Het idee van hulpvaardige dieren, en daarmee ook het idee van een natuur die op hulpvaardigheid en onderlinge samenwerking is gebaseerd, bleek rond 1900 in Nederland aantrekkelijk voor een brede kring aan lezers. Vooruitstrevende hervormers zoals socialisten en sociaal-liberalen, maar ook confessionelen en andere meer behoudende partijen, konden ieder in dit natuurbbeeld voor hen aantrekkelijke elementen vinden.¹² Een Nederlandse krantenlezer hoefde zeker geen anarchist te zijn om de charme te zien van deze op sociale vrede gebaseerde versie van de evolutieleer. Of zoals de liberaal Willem Treub het formuleerde, in een passage waarin hij het onderling samenwerken bij verschillende diersoorten beschreef:

al zou het gewaagd zijn daaruit een bewust gemeenschapsgevoel te willen afleiden; toch bewijst dit dat reeds in de natuur de strijd om het leven niet alleen gestreden wordt door verdrukking en verdelging van den zwakkere door den sterkere, maar ook *in den voor ons gevoel zooveel verkwikkelijkeren vorm* van samenwerking zoowel tusschen de verschillende organen van hetzelfde individu als tusschen verschillende individuen onderling.¹³

Het idee dat samenwerking in de natuur minstens zo belangrijk was als onderlinge strijd werd in deze jaren ook in andere vormen in Europa populair. In Duitsland zien we in deze periode bijvoorbeeld de succesvolle opkomst van het begrip 'Lebensgemeinschaft' in het onderwijs en in museale exposities.¹⁴ Ook deze levensgemeenschappen, dat wil zeggen met elkaar samenhangende groepen van planten en dieren die thuishoren in een bepaalde biotoop, boden een relatief vreedzaam perspectief op het leven in de natuur. Anders dan bij Kropotkin ech-

chism: Pyotr Kropotkin and British print cultures, 1876–1917', *Journal of Historical Geography* 57 (2017): 17–27.

- 11 P. Kropotkin, 'Wederkeurig hulpbetoon onder de dieren', *Wetenschappelijke Bladen* 36, nr. 2 (1891): 74–124. Bij deze uitgave werd bezuinigd door de uitvoerige annotatie van het origineel slechts beperkt over te nemen.
- 12 Zie voor de omgang met Darwin's ideeën rond 1900 in deze geest bij socialisten en progressief liberalen Piet de Rooy, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen* (Nijmegen: SUN, 1987); en ook Janneke van der Heide, *Darwin en de strijd om de beschaving in Nederland, 1859–1909* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009), 203–42.
- 13 'Darwinisme en Socialisme' (1894), herdrukt in M.W.F. Treub, *Sociale vragen. Verzamelde opstellen* (Haarlem: Tjeenk Willink & zoon, 1904), 5 (cursivering toegevoegd). Zie over de politieke betekenis van het Darwinisme bij Treub ook De Rooy, *Darwin en de strijd*, 16–19.
- 14 In Duitsland werd dit concept 'Lebensgemeinschaft' vanaf ongeveer 1890 snel populair bij partijen van links tot rechts in het politieke spectrum. Zie hierover: Lynn K. Nyhart, *Modern nature. The rise of the biological perspective in Germany* (Chicago: University of Chicago Press, 2009).

ter, werd hierbij in Duitsland niet expliciet gewezen op een evolutionair voordeel van het elkaar onderling behulpzaam zijn.¹⁵ Levensgemeenschappen waren verbanden van samenhang in het hier en nu, bijvoorbeeld tussen planten en insecten. In Nederland gaven Heimans en Thijssse in hun vroege publicaties aan deze levensgemeenschappen een centrale plaats.¹⁶

SCÈNE 1. EEN ONGELUKKIGE MAKKER TE HULP GESCHOTEN

Deze eerste scène (afb. 1) toont twee kraanvogels die een soortgenoot te hulp schieten: de middelste vogel is gewond en dreigt te vallen, en de vogels links en rechts houden de ongelukkige in de lucht. Het gaat hier om een uniek geval, dat als een jagers-anekdote in de literatuur terecht is gekomen. Daarmee heeft dit verhaal en beeld ook de typische kenmerken van een jagers-anekdote: een sterk verhaal, maar zonder een tweede getuige. Des te opmerkelijker is het daarom dat dit tafereel een prominente plaats kreeg in het werk van de Franse anarchist en geograaf Élisée Reclus. Reclus nam het verhaal op, compleet met deze fraaie illustratie, in zijn laatste grote werk *L'Homme et la Terre*, dat in 1905 postuum is verschenen.¹⁷ De hier getoonde tekening is een nagetekende versie van de originele prent bij Reclus, die onder de titel 'Onderling hulpbetoon van dieren' in 1909 is verschenen in het Nederlandse tijdschrift *Androcles*.¹⁸

Reclus gaf in *L'Homme et la Terre* aan het beginsel van onderling hulpbetoon een belangrijke plaats, aan de hand van voorbeelden uit het dierenrijk en bij vroege menselijke culturen. Hij volgde hiermee zijn collega-anarchist Kropotkin, met wie hij ook nauw samenwerkte.¹⁹ De meeste diervoorbeelden bij Reclus zijn daarom goed gedocumenteerde gevallen, die ook door Kropotkin reeds waren aange-

271

¹⁵ Nyhart, *Modern nature*, 188.

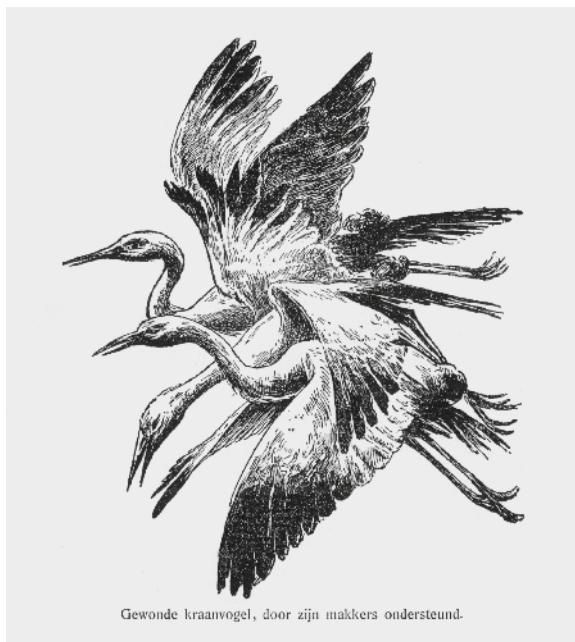
¹⁶ Zie bijv. het Voorbericht van het eerste deeltje van de bekende reeks boekjes van Heimans en Thijssse *Van vlinders, bloemen en vogels* (Amsterdam: Versluys, 1894). Zie hierover ook Marga Coesèl, Joop Schaminée en Lodewijk van Duuren, *De natuur als bondgenoot. De wereld van Heimans en Thijssse in historisch perspectief* (Zeist: KNNV, 2007), 46-49.

¹⁷ Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre*, 6 delen (Parijs: Librairie Universelle, 1905-8). De betreffende prent van de kraanvogels staat met begeleidende tekst in deel 1: *Les ancêtres*, hoofdstuk 3: 'Travail'.

¹⁸ Élisée Reclus, 'Onderling hulpbetoon van dieren', *Androcles. Maandschrift aan de belangen der dieren gewijd* 41 (1909): 69-71. De tekening in *Androcles* toont exact dezelfde scène, maar is iets grover van lijnvoering dan de oorspronkelijke illustratie van George Roux. In dezelfde jaargang van *Androcles* werden ook drie andere tekstgedeeltes in vertaling overgenomen die uit hetzelfde hoofdstuk van *L'Homme et la Terre* afkomstig waren, zoals het artikel 'De verbintenis van mensch en dier' (85-90).

¹⁹ Zie over hun jarenlange correspondentie, hun netwerk van onderlinge bijstand, en hun goede toegang tot uitgevers: Federico Ferretti, 'The correspondence between Élisée Reclus and Pëtr Kropotkin as a source for the history of geography', *Journal of Historical Geography* 37 (2011): 216-22.

Afb. 1 'Gewonde kraanvogel, door zijn makkers ondersteund', tekening in *Androcles* 41, nr. 5 (1909), naar de identieke tekening van George Roux in deel 1 van Élisée Reclus, *L'Homme et la Terre* (Parijs, 1905). Deze scène met drie gezamenlijk vliegende vogels vormt vermoedelijk de meest spectaculaire verbeelding van onderling hulpbetoon bij dieren die in Nederland in druk is verschenen. (Collectie Universiteitsbibliotheek Utrecht)

Gewonde kraanvogel, door zijn makkers ondersteund.

wezen. Zo beschreef Reclus, net als Kropotkin, onder andere het samenwerken van mieren en bijen in volken, en ook de twee vormen van vogelgedrag die ik als scènes 2 en 3 in dit essay zal behandelen.²⁰ Het verhaal van de kraanvogels komt bij Kropotkin echter niet voor, en Reclus geeft voor dit verhaal ook geen nadere bron. Desalniettemin kreeg juist dit beeld van de elkaar ondersteunende kraanvogels een prominente plaats in zijn tekst, zowel in het Franstalige origineel, als in de Nederlandse vertaling die enkele jaren later verscheen in het tijdschrift *Androcles*. Kennelijk sprak de prent op een iconische manier tot de verbeelding.

Wat we zien is een opmerkelijke situatie. Een jager, zo vertelde Reclus in zijn tekst, zou eens uit verveling op een vlucht kraanvogels hebben geschoten, die hoog in de lucht overvloog. De schutter raakte daarbij een van de vogels zodanig, dat deze nog maar één vleugel ter beschikking had om mee verder te vliegen. Het dier verloor hoogte, en liep het gevaar om naar beneden te vallen. Terstond veranderde de groep vogels van formatie, zodat twee kameraden links en recht hun gewonde makker konden ondersteunen. In de tekening van George Roux zien we

²⁰ Zie Reclus, 'Onderling hulpbetoon', 71, over kleine vogels die gezamenlijk de strijd aandoen met roofvogels, en kleine vogels die zich aansluiten bij grotere trekvogels om samen de Middellandse zee over te steken.

de drie dieren in een dramatische pose samengebracht. Spectaculair is de afbeelding zeker, maar onduidelijk blijft, zowel in de tekening als in de bijbehorende tekst van Reclus, hoe deze vlucht verder zal gaan aflopen.

Dat deze prent en de bijbehorende tekst van Reclus in Nederland juist in het tijdschrift *Androcles* verschenen was daarbij geen toeval. *Androcles* publiceerde stelselmatig over onderling hulpbetoon bij dieren. Meestal ging het om kleinere berichten met anekdotische voorbeelden, maar soms werd het onderwerp ook uitgebreider behandeld. Zo gaf vaste medewerkster Marie Jungius in 1899 een eigen samenvatting van Kropotkin's artikel 'Mutual aid among animals'.²¹ Haar eigen visie op het belang van het onderwerp gaf zij daarbij ook nadrukkelijk aan. We moeten niet meegaan, stelde ze, met degenen die simpelweg zeggen dat de strijd om het bestaan nu eenmaal is waar het om draait in de natuur, dat alles in de natuur strijd is en alles elkaar opeet. Want, stelde Jungius, in de natuur is minstens even veel onderlinge hulp en liefde te zien als onderlinge strijd. Maar voor dat deel van de werkelijkheid waren volgens haar de meeste mensen blind, omdat geweld, het wrede en bloederige op hen meer indruk maakte dan het stille en tere, het steunende en liefderijke.²² Voor Jungius persoonlijk vormde het bieden van hulp een centraal beginsel in haar leven: zij beschouwde het als een ereplicht om als sterkere hulp te bieden aan alles dat zwak en weerloos is, bij mensen en bij dieren.²³

Dat een afbeelding werd opgenomen in *Androcles* was een zeldzaamheid, dus kennelijk sprak het beeld van de drie kraanvogels de redactie in 1909 bijzonder aan.²⁴ Enthousiasme over dit grafische voorbeeld woog hierbij kennelijk zwaarder dan eventuele vraagtekens die bij de aannemelijkheid van het jagersverhaal konden worden gezet. Deze opmerkelijke afbeelding vond bij mijn weten in Nederland buiten *Androcles* geen verdere verspreiding. Buiten eigen kring golden de door 'meegevoel' gedreven dierenbeschermers van *Androcles* destijds vaak

21 M.J. [Marie Jungius], 'Onderling hulpbetoon in de natuur', *Androcles* 31 (1899): 173-82. Jungius noemt de vertaling die in 1891 in de *Wetenschappelijke Bladen* verscheen (zie noot 11) als haar bron, 'waarvan een overzicht hier wellicht niet onwelkom is' (174).

22 [Marie Jungius], 'Onderling hulpbetoon', 173, 182. Vergeleken met het origineel van Kropotkin zette Jungius eigen accenten, zoals met haar stelling dat mensen geneigd zijn het wrede en bloedige extra te zien.

23 Jungius was als hulpverlenster actief op een groot aantal maatschappelijke fronten, van 'Toynbee-werk' en de verbetering van arbeidsomstandigheden in fabrieken tot kinderbescherming en dierenbescherming. Zie over haar uitgangspunten [Frans Netscher], 'Karakterschets Marie Jungius', *De Hollandsche Revue* 5 (1900): 822-37. Vgl. over Jungius en *Androcles* ook: Amanda Kluvel, *Reis door de hel der onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten, 1890-1940* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000).

24 *Androcles* werd spaarzaam geïllustreerd uitgegeven, in jaargang 1909 bijv. stonden in totaal slechts negen afbeeldingen. Acht van de twaalf afleveringen in deze jaargang bleven ongeïllustreerd.

als overdreven en sentimenteel.²⁵ Voor andere auteurs en tijdschriften in Nederland stond de aannemelijkheid van waarnemingen voorop, zeker als het ging over diergedrag zoals onderlinge hulpvaardigheid, waarbij waarnemingen al snel als overdreven konden worden opgevat. Eli Heimans en Jac. P. Thijssse bijvoorbeeld schreven daarom op een voorzigtiger manier over het onderwerp, zoals we zullen zien.²⁶

SCÈNE 2. DE KLEINTJES DOOR DE GROTEREN OP WEG GEHOLPEN

274 In deze scène (afb. 2) zien we opnieuw een vlucht kraanvogels. De kraanvogel vormde een geliefd voorbeeld onder auteurs over sociaal gedrag van dieren: Kropotkin bijvoorbeeld noemde hen samen met papagaaien de in sociaal opzicht meest ontwikkelde vogels.²⁷ Afgebeeld is het fenomeen dat kraanvogels en ook andere grote vogels naar verluidt soms zangvogeltjes zouden meenemen op hun trekvlucht naar het zuiden: als een hulpvaardig gebaar, omdat de laatsten te klein waren om zo'n lange reis op eigen kracht te kunnen maken. De kleine vogeltjes zouden mogen meevliegen in de zwerm, of zelfs als passagiers op de rug van de grote vogels mogen zitten. Berichten hierover deden al langere tijd de ronde: het tijdschrift *Androcles* bijvoorbeeld besprak het fenomeen in 1881 uitgebreid in het artikel 'Vogels te paard'.²⁸ Ook Kropotkin besprak het fenomeen in 1890 in een voetnoot, met de nodige voorzichtigheid.²⁹ De aantrekkelijkheid van dit fenomeen als een voorbeeld van hulpbetoon onder dieren lag erin dat het ging om verschillende soorten, zonder een bloedband. De sterken leken hier de zwakken te helpen puur uit sympathie, zonder daar voordeel uit te behalen voor de eigen groep of het eigen nageslacht. Waarnemingen op dit gebied, zoals het knipsel in afb. 3, doken met enige regelmaat in de pers op, maar afbeeldingen van het fenomeen waren zeldzaam.

De hier weergegeven tekening verscheen in 1902 in het weekblad *De Amsterdammer*, als illustratie bij een artikel van Eli Heimans. Het betreffende artikel, 'Over zee op den rug van kraanvogels', was een van de eerste bijdragen die Hei-

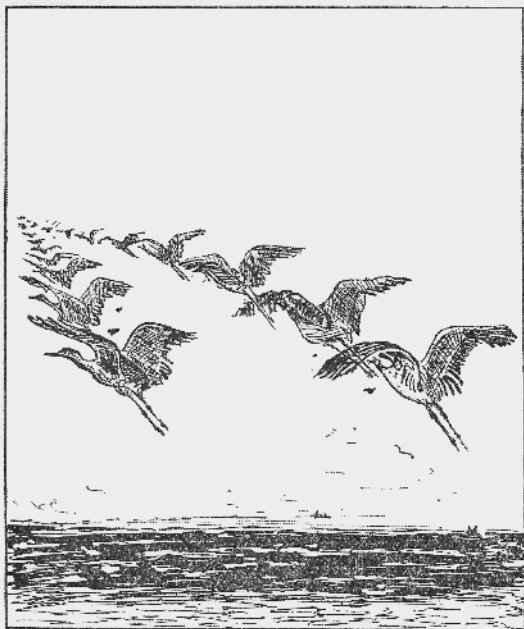
25 Zie bijv. 'Gevoel en sentimentaliteit', *Androcles* 40 (1908): 126-29: 'het hindert ons dat door de groote massa ons voelen en denken en streven ook sentimenteel, ziekelijk en overdreven wordt genoemd' (126).

26 Zie over de meer 'stoer-gevoelige' stijl van Thijssse ook: Leen Dresen, 'Liefst met Burroughs zijn boekjes op zak. Amerikaanse natuurschrijvers en Jac. P. Thijssse', *De Negen-tiende Eeuw* 40, nr. 4 (2016): 251-73.

27 '[T]he most striking effects of common life for the security of the individual, for its enjoyment of life, and for the development of its intellectual capacities, are seen in two great families or birds, the cranes and the parrots.' Kropotkin, 'Mutual Aid Among Animals', 351-52.

28 'Vogels te paard', *Androcles* 13 (1881): 154-58.

29 Kropotkin, 'Mutual Aid Among Animals', 702.

Trekkende Kraanvogels met kleine vogeltjes.

Afb. 2 'Trekkende Kraanvogels met kleine vogeltjes', in *De Amsterdammer. Weekblad voor Nederland*, 7 december 1902. Tekening vermoedelijk door Eli Heimans. Deze tekening geeft vooral een indicatieve weergave van het bedoelde fenomeen. We zien de meereizende kleine vogeltjes alleen als enkele vlekjes, maar dat past goed bij Heimans' conclusie: de meeste kleintjes zitten waarschijnlijk op de rug van de grote vogels, en daar kunnen we ze van een afstand niet zien. (Collectie Universiteitsbibliotheek Nijmegen)

275

UIT DE VOGELWERELD.

Het is bekend dat kleine vogels, wier vliegvermogen niet zeer ontwikkeld is, op den rug van andere vogels groote afstanden afleggen.

Een dergelijk feit werd door een berichtgever van het Engelsche tijdschrift *Field* in den vorigen winter waargenomen. Een visscher, die in zee was gestoken om zijn bedrijf uit te oefenen, bemerkte een meeuw, die een spreeuw op den rug droeg. Toen de laatste bij de schuit kwam, verliet de spreeuw zijn drager, om naar de schuit te vliegen. Het diertje was echter nog te uitgeput en viel in het water, na eenige vruchteloze pogingen fladderde het weer omhoog en kwam op het vaartuig terecht, waar het zich gemakkelijk met de hand liet vangen.

Handelsblad.

Afb. 3 'Uit de vogelwereld', bericht in *Androcles* 29, nr. 10 (1897), overgenomen van een identiek bericht in *Algemeen Handelsblad*, 12 september 1897. Het tijdschrift *Androcles* nam dit soort hoopvolle berichten uit de vogelwereld graag uit andere bladen over. Opvallend is in dit geval behalve de anekdote zelf, ook de aanhef: 'Het is bekend dat ...'. (Collectie Universiteitsbibliotheek Utrecht)

mans inzonderd voor zijn nieuwe rubriek in dit weekblad.³⁰ Als afbeelding is het prentje ietwat onbeholpen. Het onderschrift spreekt van ‘Trekende kraanvogels met kleine vogeltjes’, maar we zien voornamelijk de kraanvogels. De genoemde kleine vogeltjes zijn alleen zichtbaar als enkele vlekjes tussen de grote vogels. Wat deze afbeelding interessant maakt is de keuze van Heimans voor dit thema, dus het hulpbetoon onder de dieren, en zijn omgang met het beschikbare materiaal. De tekening hierbij van de vlucht kraanvogels stelde Heimans vermoedelijk zelf samen, naar een voorbeeld in één van zijn bronnen.

276

In zijn artikel ging Heimans uitgebreid in op de waarschijnlijkheid van het fenomeen, en op de betrouwbaarheid van de verschillende waarnemingen. Een echt betrouwbare bron voor het zien *zitten* van kleine vogels op de rug van de grote, concludeerde hij, was vooralsnog niet voorhanden. Weliswaar was zulk meeliften reeds gerapporteerd door verschillende vogelliefhebbers, maar ornithologen van naam was het nog niet gelukt dit met eigen ogen te zien. Deze laatste rapporteerden wel gevallen waar kleine zangvogels *te horen* waren geweest in vluchten kraanvogels, en ook gevallen waar kleine vogels *meevliegend* in de vluchten waren gezien. Al het bewijsmateriaal overwegend kwam Heimans tot de volgende slotsom:

‘t Kon wel wezen, dat de kleine alleen meetrekken om, tusschen de grootere vliegend, gemakkelijker de lucht te doorsnijden. Meetrekken met de kraanvogels doen dus kleine vogels wel, dat is nu zeker; maar of ze daarbij op den rug der grooten zitten?

Uitgemaakt is het nog niet. Maar ‘t is toch wel zoo goed als zeker. ‘t Klinkt ook in ‘t geheel niet onwaarschijnlijk. Er zijn heel wat feiten bekend, waaruit blijkt, dat dieren elkaar willen en kunnen helpen in den strijd om ‘t bestaan; dan is ‘t evenwel altijd eigenbelang aan weerskanten. Hier zouden wij een geval hebben van geregeld hulpbetoon aan kleine dieren door grooten, zonder dat deze, menschelijker wijze gedacht, er eenig voordeel bij hebben; of ‘t moest zijn, dat kraanvogels en ooievaars de kleine zangertjes voor hun muzikaal amusement op reis meenemen.

Dan zou ‘t wonder nog grooter worden.

We zien hier sympathie bij Heimans voor het idee van ‘geregeld hulpbetoon’ door grotere dieren aan kleinere. Zijn formulering ‘dat dieren elkaar willen en kunnen helpen in den strijd om ‘t bestaan’ laat hierbij zien dat Heimans deze onderlinge hulp beschouwde als een factor in het evolutieproces, zoals ook Kropotkin dit had

30 Eli Heimans, ‘Uit de natuur. iv. Over zee op den rug van kraanvogels’, *De Amsterdammer. Weekblad voor Nederland*, 7 december 1902, 8. Dit artikel vormde de vierde bijdrage van Heimans in de wekelijkse rubriek ‘Uit de natuur’, waarvoor hij tussen 1902 en 1914 in totaal ruim 600 bijdragen zou leveren. Zie over deze bijdragen van Heimans ook: Coesèl, Schaminée en Van Duuren, *De natuur als bondgenoot*, 98-101. Zie voor een lijst van alle ruim 600 titels: Fop. I. Brouwer, *Leven en werken van E. Heimans* (Groningen: J.B. Wolters, 1958), 356-74.

aangewezen. Heimans kiest echter behoedzaam zijn weg tussen de aantrekkelijkheid van dit idee, en de aannemelijkheid van de waargenomen feiten. In zijn tekening bij het artikel zien we deze zelfde tweestrijd geïllustreerd. Heimans leverde de illustraties voor zijn bijdragen in *De Amsterdammer* gewoonlijk zelf aan: naar de natuur getekend of nagetekend van bestaande afbeeldingen.³¹ De tekening van de vlucht kraanvogels nam hij grotendeels over uit een recente uitgave van de Duitse dierkundige Wilhelm Kobelt, die hij in zijn artikel ook noemt als een belangrijke bron. Bij Kobelt is de betreffende tekening echter slechts een afbeelding van 'Fliegende Kraniche' als zodanig, zonder dat meeliftende kleinere vogels zijn aangegeven.³² Heimans zelf (mogen we aannemen) voegde aan de tekening enkele vlekjes toe, om de tussen de kraanvogels vliegende kleinere vogeltjes te suggereren. Helemaal lekker zat hem deze toevoeging kennelijk echter niet. Toen hij vier jaar later hetzelfde opstel opnam in een geïllustreerde boekuitgave van zijn artikelen, liet hij de afbeelding van de kraanvogelvlucht achterwege.³³ In de tekst van het artikel was zijn conclusie geweest over het meeliften van de kleintjes op de rug van de grote vogels: het is toch wel zo goed als zeker, en het klinkt ook in het geheel niet onwaarschijnlijk. Maar een tafereel natekenen dat je zelf niet hebt waargenomen, en dat ook door anderen niet op deze manier was afgebeeld, ging hem bij nader inzien kennelijk toch te ver.

SCÈNE 3. EENDRACHT MAAKT MACHT – SAMEN EEN ROVER VERDRIJVEN

De hier getoonde scène (afb. 4) laat een bijzondere vorm zien van onderling samenwerken bij vogels: de gewoonte van kleinere vogelsoorten om roofvogels uit hun omgeving te verjagen, door groepsgewijs een luidruchtige achtervolging in te zetten. Vanwege het misbaar dat de kleintjes hierbij maken werd deze gewoonte ook wel het 'bespotten' van roofvogels genoemd. Reeds Kropotin beschreef dit gedrag bij verschillende vogelsoorten, als een vorm van effectief samenwerken om je te verdedigen tegen aanvallers. Specifiek het hier afgebeelde tafereel beschreef

³¹ Heimans gaf een toelichting bij de herkomst van zijn afbeeldingen in het voorbericht van de bundel *Met kijker en bus. Geïllustreerde schetsen uit het leven van planten en dieren* (Amsterdam: Van Holkema & Warendorf, 1906), een bundel met 38 van zijn artikelen voor *De Amsterdammer*. 'Alleen de [door mij] onderteekende figuren zijn oorspronkelijk en naar de natuur; de andere door mij naar foto's geschetst; enkele nageteekend.' Bij het laatste woord nageteekend bedoelt hij eveneens, mogen we aannemen, 'door mij'.

³² W. Kobelt, *Die Verbreitung der Tierwelt* (Leipzig: Tauchnitz, 1902). De figuur 'Fliegende Kraniche' staat daar horizontaal gespiegeld op pagina 466, bij een paragraaf over de vogeltrek langs de Wolga.

³³ Heimans, *Met kijker en bus*, 89-92. In *De Amsterdammer* was het artikel over de kraanvogels voorzien geweest van een tweetal afbeeldingen: naast de 'Trekende kraanvogels met kleine vogeltjes' ook een portret van een individuele kraanvogel, staande op zijn hoge poten. In de bundel *Met kijker en bus* kreeg alleen deze laatste afbeelding op nieuw een plaats.

Kropotkin ook: het opjagen en uitjouwen door verzamelde bosbewoners van een onverwacht opgedoken uil.³⁴

In de hier weergegeven versie zien we een wat verdwaasd toekijkende steenuil in een holle boom, die wordt toegetijlpt door een tiental mezen. De getoonde prent maakte deel uit van een serie van twaalf paginavullende kleurenplaten, die waren opgenomen in de vroege jaargangen van het tijdschrift *De Levende Natuur*.³⁵ De serie werd getekend door J.G. Keulemans, een destijds internationaal vermaarde vogeltekenaar.³⁶ Primaair doel van de reeks was om de lezer in totaal ongeveer vijftig inlandse vogelsoorten in kleur te laten zien.³⁷ Hiertoe werden de vogels op de platen zoveel mogelijk in groepstaferelen samengebracht. Op deze plaat zien we daarom zeven verschillende soorten mezen, met als titel 'Steenuil bespot door meezen'.³⁸

De begeleidende tekst bij de plaat werd geschreven door Jac. P. Thijsse.³⁹ Thijsse sprak in zijn tekst niet expliciet over het concept onderlinge hulp, en hij beschreef het gedrag van de kleine vogels ook niet in die termen.⁴⁰ Hij wees bijvoorbeeld niet speciaal op de kracht die school in de onderlinge samenwerking tussen de kleine vogels, zoals Kropotkin dat wel had gedaan.⁴¹ Thijsse benadrukte in plaats daarvan vooral dat dit tafereel daadwerkelijk voorkomt in de natuur, en dat

34 '[J]ust as we see it when the whole bird-population of a forest has been raised by the news that a nocturnal bird has made its appearance during the day, and all together – birds of prey and small inoffensive singers – set to chase the stranger and make it return to its concealment'. Kropotkin, 'Mutual Aid Among Animals', 351.

35 In de tweede (1897-98) en derde (1898-99) jaargang werden ieder vier platen opgenomen, in de vierde (1899-1900) en vijfde (1900-1901) jaargang ieder twee. De eerste plaat verscheen in april 1897 (jrg. 2, nr. 2), de twaalfde in februari 1901 (jrg. 5, nr. 12).

36 Zie over Keulemans: Karel H. Voous, *In de ban van vogels. Ornithologisch biografisch woordenboek van Nederland* (Utrecht: Scheffers, 1995), 299-300.

37 Dat de twaalf platen samen een serie vormen 'waarin ongeveer vijftig van onze inlandse vogelsoorten zullen worden afgebeeld' blijkt uit het bericht: 'Gekleurde platen', *De Levende Natuur* 2, nr. 2 (april 1897): 46.

38 De helft van de platen uit de serie laat vogels zien gegroepeerd in een biotoop zoals bos of rietland, bijv. 'April in de weide' (jrg. 3, nr. 2) en 'Aan den waterkant' (jrg. 4, nr. 3). De overige platen tonen onder andere scènes van ouderlijke zorgzaamheid onder vogels, zoals 'De opvoeding van jonge zwaluwen' (jrg. 2, nr. 5).

39 Jac. P. Thijsse, 'Het Steenuiltje (Carine Noctua). Met gekleurde plaat', *De Levende Natuur* 2, nr. 8 (oktober 1897): 178-80. De afgebeelde mezensoorten worden in deze tekst met de klok mee aanwezen als: een pimpelmees, een kuifmees, twee koolmezen, twee staartmezen, een zwarte mees, een zwartkopmees en twee baardmannetjes, mannetje en wijfje.

40 Sterker dan op de onderlinge solidariteit, wees Thijsse op de energie en agressie in het gedrag van de kleine vogeltjes: 'In 't algemeen kunnen wij zeggen: de vogels kennen hun vijanden en haten ze met een felle haat en geven uiting aan die haat waar en wanneer ze maar kunnen.' Thijsse, 'Het Steenuiltje', 179.

41 Zie bijv. Kropotkin, 'Mutual Aid Among Animals', 350-51: 'As to the force derived from such associations, it is self-evident. The strongest birds of prey are powerless in face of the associations of our smallest bird pets.'

De Levens Natuur, 2e Jaargang.

Illustratie van J.B. Wolters.

STEENUIL BESPOT LOOF MEEREN.

Afb. 4 ‘Steenuil bespot door meezen’, paginavullende gekleurde plaat van J.G. Keulemans in *De Levende Natuur* 2, nr. 8 (oktober 1897). Het beeld van kleine zangvogels die samen een uil verdrijven gold voor Kropotkin als een schoolvoorbeeld van samenwerking tussen verschillende vogelsoorten. In *De Levende Natuur* besprak Thijssen deze scène in neutraler termen, maar hij verzekerde de lezer wel dat vogels dit verdrijven daadwerkelijk doen. (*Collectie auteur*)

er inderdaad veel verschillende soorten vogels meedoen aan het verdrijven van een onverwacht verschijnende uil. Deze nadruk op het daadwerkelijk voorkomen was geen overbodige luxe, omdat een vergelijkbare scène van een uil die bespot wordt door een verzameling kleinere vogels ook voorkwam in het sprookje ‘Een vogelgeschiedenis’, dat in die jaren op veel lagere scholen werd gelezen (afb. 5).⁴² Dit gedeelte van het sprookje was werkelijk waar, verzekerde Thijssen, en desge-

⁴² Het sprookje ‘Een vogelgeschiedenis’ stond, onder verschillende titels, vanaf de eerste druk (1866) in het leesboekje *Mosroosjes* van de pedagoog en taalkundige L. Leopold. Thijssen opende zijn artikel ‘Het Steenuiltje’ met een citaat uit dit sprookje. Het door Thijssen aangehaalde tekstgedeelte is bij afb. 5 in beeld weergegeven. L. Leopold, *Leesboek voor de volksschool*, serie A, deel 4: *Mosroosjes*, 27e druk (Groningen: J.B. Wolters, 1897).

Afb. 5 'Die ongelukkige uil', ongesigioneerde tekening bij het sprookje 'Een vogelgeschiedenis', in L. Leopold, *Leesboek voor de Volksschool*, serie A, deel 4: *Mosroosjes*, 27e druk (Groningen, J.B. Wolters, 1897). Vanaf de eerste druk in 1866 stond dit sprookje in Leopolds veel gebruikte serie leesboekjes. De vertelling gaat terug op het sprookje 'Der Zaunkönig' in de verzameling *Kinder- und Hausmärchen* van de gebroeders Grimm. (*Collectie auteur*)

wenst kon je het fenomeen zelf gaan bekijken: 'Wie veel in 't najaar buiten wandelt en zijn oogen goed de kost geeft, behoeft er niet aan te wanhopen, zoo'n tooneeltje te zien te krijgen, tenminste de vluchtende vogel met zijn stoet is vaak genoeg waar te nemen'.⁴³

Dat er werkelijk allerhande vogels toeschieten zodra er een uil in hun territorium verschijnt, illustreerde Thijsse bovendien met behulp van een destijds gangbare jachtmethode: het vangen van vogels op lijnstokken, met een vastgebonden uil als lokvogel.⁴⁴ Thijsse schetste dit jachttoneel uitgebreid in zijn tekst. Een uil wordt in een boomrijke streek op een open plek neergezet, vastgebonden aan een niet al te lang koord. Een paar mezen in een kooi krijgen een plaats vlak daarbij. Zij beginnen dadelijk 'te schateren en te blazen' tegen de uil, zo luid en driftig, dat alle vogels in de omgeving het horen. In weinig ogenblikken is het vervolgens een drukte van belang. Van alle kanten komen vogels op de scène af om mee naar de uil te blazen – en gaan daarbij op de lijnstokken zitten die de vogelaar handig

⁴³ Ibidem, 178 (over zijn herinneringen aan het lezen van dit sprookje als schoolkind) en 179 (citaat).

⁴⁴ 'Wie kennis aan een vogelaar heeft, moet maar eens vragen, of hij als helper mee mag, als die er met "de uil" op uit gaat om vogeltjes te vangen.' Ibidem, 179.

rondom heeft neergezet. Op deze manier kan een vogelaar op één ochtend soms wel honderd vogels vangen, en vogels van allerlei soort, geeft Thijssse aan: mezen, roodborstjes, winterkoninkjes, goudhaantjes, boomkruipers, vinken, en zelfs spreuwen, lijsters, klauwieren, spechten of gaaien.

De afbeelding van Keulemans is kortom een geloofwaardige scène, zo verzekert Thijssse de lezer. Zelfs de gelatenheid van de uil komt met de werkelijkheid overeen: want wonderlijk genoeg zet een bespotten roofvogel gewoonlijk geen tegenaanval in, ook al zou het veel sterkere dier, aldus Thijssse, eenvoudig een afschrikwekkend voorbeeld kunnen stellen. Slechts één aspect van de plaat was niet naar de werkelijkheid weergegeven: 'Keulemans heeft geen momentphotografie gemaakt, dat is duidelijk, want *al* onze meezensoorten om een steenuiltje gegroepeerd te zien, zal wel nooit eenig ornitholoog of leek te beurt vallen'.⁴⁵

SCÈNE 4. LAFENIS VOOR DE GEHANGENE – EEN DRAMA IN HET MUIDERBOS

Deze vierde scène (afb. 6) vertoont in een aantal opzichten overeenkomsten met de eerste scène die we zagen, de twee kraanvogels die een gewonde soortgenoot ondersteunen. Ook hier gaat het om een ooggetuigeverslag van een unieke gebeurtenis, en ook hier gaat het om vogels die hulp verlenen aan een soortgenoot in levensgevaar. Beide afbeeldingen roepen daarmee een sfeer op van bijna bijbels aandoend betoon van naastenliefde. Maar er zijn ook belangrijke verschillen tussen beide afbeeldingen. In het geval van deze vierde scène gaat het niet om een verhaal uit anonieme bron, maar om een ooggetuigeverslag in woord en beeld van een vermaarde diertekenaar. En het gaat om een vorm van vogelgedrag waarover vaker werd gerapporteerd in kranten en tijdschriften. Daarmee is de aannemelijkheid van deze scène een stuk groter. Betrouwbare waarnemingen uit de eerste hand: dat is waar *De Levende Natuur* als tijdschrift voor stond.

Wat we zien afgebeeld zijn twee vormen van hulpvaardig vogelgedrag tegelijk. Een vogel die zichzelf heeft vastgeklemd, wordt door soortgenoten losgeholpen. En daarnaast – omdat in dit geval zijn makers hem niet wisten los te krijgen, en de ongelukkige twee dagen bleef bungelen – brachten zij hem ook nog eens, bij wijze van noodhulp, voedsel. Over het eerste, het lostrekken van een beknelde soortgenoot, werd vaker bericht in bladen. Een voorbeeld van een dergelijke bevrijdingsactie zien we in een kort bericht over vogels op het ijs in Leiden, dat onder andere in 1902 in *Androcles* verscheen (afb. 7). In *De Levende Natuur* verscheen een jaar eerder een uitgebreid verslag van een lezer die een vergelijkbaar voor-

⁴⁵ Ibidem, 180. Kenmerkend voegde hij hier meteen een tip aan toe over mogelijke plaatsen in Nederland waar zo'n uitzonderlijke waarneming misschien toch viel te proberen: 'Toch zou 't in ons land in de buurt van Loosdrecht of 's Graveland in de nazomer niet tot de onmogelijkheden behoeven te behoren.'

Lafenis voor den gehangene.

Afb. 6 'Lafenis voor den gehangene', tekening van M.A. Koekkoek in *De Levende Natuur* 6, nr. 3 (mei 1901). Net als bij zijn bekende schoolplaten geeft Koekkoek ook in deze tekening veel sprekende details. We zien de kolonie roeken als groep, met hun nesten hoog in de bomen. Bij de beklemdde vogel zien we de kaalgeplukte vleugel, die de groepsgenoten niet los hebben kunnen trekken, en de hulp die de 'stumper' nu aangeboden krijgt. (*Collectie auteur*)

val had meegemaakt in Delft.⁴⁶ Ook dit verslag werd door verschillende kranten en tijdschriften overgenomen.⁴⁷ In dit Delftse geval ging het om een spreeuw die met de kop omlaag en slappe uitgespreide vleugels in een boom hing. De lezer die het verslag inzond zag het machteloos aan, want de vogel hing te hoog om met een ladder te kunnen bereiken.⁴⁸ Tot opluchting van de briefschrijver kwam na enige

⁴⁶ H.W. Beyerink, 'Onderling hulpbetoon bij vogels', *De Levende Natuur* 5, nr. 11 (januari 1901): 231.

⁴⁷ Bijv. in *Het Volk. Dagblad voor de Arbeiderspartij*, 30 januari 1901; en *Androcles* 33 (1901): 89-90.

⁴⁸ 'Vol medelijden met het arme dier, ging ik naar den tuinman, hopende, dat hij er iets op weten zou, om den vogel te hulp te komen.' Beyerink, 'Onderling hulpbetoon bij vogels', 231.

EEN VRIEND IN DEN NOOD.

Een zestal kraaien bewoog zich op het broze ijs in den Witten Singel te Leiden. Plotseling zakte een der vogels in het ijs en kon er blijkbaar zich niet uit loswringen, trots het krachtige slaan en klapwieken met de vleugels. Verschrikt vlogen eenige der makkers naar omhoog. Eén echter bleef om de hulpbehoevende vriendin heenvliegen, als wilde zij haar aansporen nog een poging tot levensbehoud te beproeven. Daar dit evenwel te vergeefs bleek, deed de overgebleven vriendin in den nood eenige rukken met den bek aan de staart van de halve drenkelinge. Haar alleen gelukten deze pogingen tot redding niet, maar nadat nog een paar der eerst weggevlogenen hetzelfde middel tot redding aanwendden, ging het beter; en weldra vloog het geheele zestal met een vroolijk kwa, kwa, in de hoogte, als verheugd een goed werk verricht te hebben.

283

Afb. 7 'Een vriend in den nood', bericht in *Androcles* 34, nr. 12 (1902). Hetzelfde bericht was ruim tien jaar eerder, op 16 maart 1892 verschenen in de *Delftsche courant* als een nieuwsbericht. Kranten van allerlei signatuur namen het bericht destijds over, waaronder bijvoorbeeld ook de katholieke dagbladen *De Maasbode* (op 19 maart) en *De Tijd* (op 21 maart). Ook *Androcles* nam het bericht toen reeds op, in de aflevering van april 1892. (*Collectie Universiteitsbibliotheek Utrecht*)

tijd een andere spreekw uit de grotere groep in actie. Met ijverig pikken en trekken wist deze de beklemdde vogel uiteindelijk – 'dit duurde een heele poos' – los te krijgen. Deze briefschrijver sloot zijn verslag af met de constatering: 'Ik was in mijn schik, dit aardig tooneel te hebben bijgewoond, daar ik wel eens vernomen had, dat de dieren elkander in den nood soms bijstaan, maar dit nooit met eigen oogen had aanschouwd'.⁴⁹

Een paar maanden later publiceerde *De Levende Natuur* een nieuwe gevalsbeschrijving, waar de hier als afb. 6 getoonde tekening uit afkomstig is: 'Een drama in 't Muiderbosch te Amsterdam'.⁵⁰ Ditmaal deed een ooggetuige verslag die wat hij gezien had ook vaardig kon afbeelden: want het ging om M.A. Koekkoek, de bekende diertekenaar uit de schildersfamilie Koekkoek.⁵¹ Koekkoek zond aan *De*

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ M.A. Koekkoek, 'Een drama in 't Muiderbosch te Amsterdam', *De Levende Natuur* 6, nr. 3 (mei 1901): 57-59.

⁵¹ Zie over M.A. Koekkoek Maartje Brattinga en Jacques Dane, *In sloot en plas. Leven en werk van illustrator M.A. Koekkoek (1873-1944)* (Utrecht: Omniboek, 2011), i.h.b. 23-31,

Levende Natuur een uitgebreid verslag, waarin hij beschreef hoe hij bij de Muiderpoort twee dagen lang een roek aan een beknelde vleugel had zien bungelen in een groep hoge iepenbomen, waar honderden roeken in nestelden.⁵² Hij passeerde het tafereel beide dagen 's ochtends vroeg op weg naar zijn werkzaamheden, en 's middags op weg naar huis. Koekkoek schetste in zijn verslag met veel details het gedrag van de vogels in de bomen, en ook de meelevende reacties van de toeschouwers op straat. De steeds benarder situatie van de beklemden vogel beschrijft hij vol mededogen, en de uiteindelijke redding van het dier met gepaste heroïek. Om vier uur 's middags op de tweede dag werd de bungelende roek door mensenheden bevrijd: een gewezen zeeman klom met behulp van een touw in de boom, en haalde de vogel met tak en al – ‘onder een luid bravo!’ – naar beneden.⁵³

Maar het meest uitvoerig beschreef Koekkoek het gedrag van de overige roeken rond hun ongelukkige soortgenoot. Het was duidelijk, gaf hij aan, dat zij jegens de beklemden een ‘drang tot hulp’ ervoeren; ‘doch de wijze, waarop zij hun makker dachten te verlossen was zoo onpractisch, dat zij waarlijk beter gedaan hadden hem maar stil te laten hangen.’⁵⁴ Aanvankelijk hadden de dieren geprobeerd de beklemden vleugel met hun snabels los te trekken. De vleugel in kwestie liet de sporen hiervan nog duidelijk zien: de meeste veren waren uitgetrokken of beschadigd, door het ‘rukken en plukken der groote snabels’. Maar al dit rukken en plukken hielp niet, en de ongelukkige bleef aan zijn kale vleugel verder bungelen. Dat er sprake was van een ‘onmiskkenbaar “esprit de corps”’ in de kolonie roeken bleek vervolgens ook uit een ander eigenaardig feit: de vogels begonnen de beklemden vogel voedsel te brengen. ‘Werkelijk ontving deze stumper eten uit den bek zijner medeleden en dat op eene wijze, die werkelijk aandoenlijk was om aan te zien.’⁵⁵ Het was deze scène die Koekkoek vastlegde in de tekening bij zijn bericht, met de kaalgeplukte vleugel duidelijk uitgelicht, en als onderschrift ‘Lafenis voor den gehangene’.

Zowel Heimans als Thijssse namen korte tijd later deze tekening en het bericht van Koekkoek in een boekuitgave over, als een opmerkelijk geval van onderling hulpbetoon bij dieren. Heimans nam niet alleen de prent, maar ook het hele verslag op in een nieuw leesboekje dat hij samenstelde voor het lager onderwijs.⁵⁶ En

over zijn samenwerking met Heimans en Thijssse. De hier besproken afbeelding wordt daar door Maartje Brattinga ook besproken.

52 Het betreffende ‘bos’ lag tussen de Muiderpoort en het Oosterpark, op de plaats waar niet veel later het Tropenmuseum is gebouwd. Een foto van de betreffende bomen vol met nesten is afgedrukt bij het artikel.

53 ‘Blootshoofds, met een touw om de lendenen, beklom hij den ladder, slingerde het vrije eind om de eerste tak, klauterde er behendig langs omhoog en hield zich daar staande.’ Koekkoek, ‘Een drama in ‘t Muiderbosch’, 59.

54 Ibidem, 57.

55 Ibidem, 58.

56 M.A. Koekkoek, ‘Een drama in ‘t Muiderbosch te Amsterdam’, in *Van allerlei dieren*,

Thijssse gaf de afbeelding een plaats in het hoofdstuk over de kraaivogels, in zijn befaamde boek *Het vogeljaar*.⁵⁷ In het onderschrift bij de tekening vatte hij Koekkoeks waarneming daarbij kort samen, onder het kopje 'Onderling hulpbetoon bij roeken'.⁵⁸ Elders in hetzelfde boek waarschuwde Thijssse echter nadrukkelijk om vogelgedrag niet te snel te interpreteren in termen van menselijke drijfveren zoals liefde en onderling hulpbetoon. Net als in het geval van de uilverdrijving was hij op zijn hoede voor interpretatie van dierlijk gedrag in al te menselijke termen.⁵⁹

Jac. P. Thijssse en ook Eli Heimans bleven daarmee voorzichtiger dan bijvoorbeeld Marie Jungius, met hun inschatting *hoeveel* liefde en samenwerking er te vinden is in de natuur. Liever dan zich te wagen aan al te stellige uitspraken hierover, verzamelden zij eerst zoveel mogelijk betrouwbaar waargenomen gevallen. Maar duidelijk is dat onderling hulpbetoon onder dieren in deze jaren ook voor hen een fascinerend verschijnsel vormde.

BIBLIOGRAFIE

- Brattinga, Maartje, en Jacques Dane. *In sloot en plas. Leven en werk van illustrator M.A. Koekkoek (1873-1944)*. Utrecht: Omniboek, 2011.
- Coesèl, Marga, Joop Schaminée en Lodewijk van Duuren. *De natuur als bondgenoot. De wereld van Heimans en Thijssse in historisch perspectief*. Zeist: KNNV, 2007.
- Dresen, Leen. 'Liefst met Burroughs zijn boekjes op zak. Amerikaanse natuurschrijvers en Jac. P. Thijssse'. *De Negentiende Eeuw* 40, nr. 4 (2016): 251-73.
- Ferretti, Federico. 'The correspondence between Élisée Reclus and Pëtr Kropotkin as a source for the history of geography'. *Journal of Historical Geography* 37 (2011): 216-22.
- . 'Publishing anarchism. Pyotr Kropotkin and British print cultures, 1876-1917'. *Journal of Historical Geography* 57 (2017): 17-27.
- Gould, Stephen Jay. *Bully for Brontosaurus. Reflections in natural history*. New York: W.W. Norton, 1991.
- Heide, Janneke van der. *Darwin en de strijd om de beschaving in Nederland, 1859-1909*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009.
- Kluvel, Amanda. *Reis door de hel der onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten, 1890-1940*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000.

deel B, red. Eli Heimans (Amsterdam: W. Versluys, 1903), 24-29. Heimans nam het verslag van Koekkoek geheel over, met hier en daar een kleine vereenvoudiging in het taalgebruik. Zo werd het 'onmiskienbaar "esprit de corps"' vervangen door 'onmiskienbaar medegevoel'.

- 57 Jac. P. Thijssse, *Het vogeljaar. Handleiding tot het leeren kennen der meest voorkomende Nederlandsche vogels* (Amsterdam: W. Versluys, 1904). Zie over dit boek ook: Coesèl, Schaminée en Van Duuren, *De natuur als bondgenoot*, 112-15.
- 58 Thijssse, *Het vogeljaar*, 38. Het onderschrift luidt verder: 'Een roek met zijn vlerk in de takken verward, wordt door zijn metgezellen gevoerd. Het dier is ten slotte door menschen bevrijd. Amsterdam, April 1901.'
- 59 '[H]oe meer ge op de dieren let, des te veelsoortiger avonturen krijgt ge te zien, tooneelen van liefde en haat, domheid en arglist, diefstal, ontrouw, onderling hulpbetoon en onbegrijpelijke onverschilligheid, zoodat ge soms geneigd zijt, menschelijke drijfveeren en overleg aan deze vogels toe te kennen, om een volgend oogenblik tot de ontdekking te komen, dat de daden van een dier eigenlijk niet door een mensch begrepen kunnen worden'. Thijssse, *Het vogeljaar*, 7.

- Nyhart, Lynn K. *Modern nature. The rise of the biological perspective in Germany*. Chicago: University of Chicago Press, 2009.
- Rooy, Piet de. *Darwin en de strijd langs vaste lijnen*. Nijmegen: SUN, 1987.
- Smit, Christianne. *De volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-1914*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2015.
- Todes, Daniel P. 'Darwin's Malthusian metaphor and Russian evolutionary thought, 1859-1917'. *Isis* 78 (1987): 537-51.
- Voous, Karel H. *In de ban van vogels. Ornithologisch biografisch woordenboek van Nederland*. Utrecht: Scheffers, 1995.

Leen Dresen is werkzaam als zelfstandig cultuurhistorisch onderzoeker, gespecialiseerd in natuurbeleving in de negentiende en vroege twintigste eeuw. Daarnaast is zij werkzaam als docent wetenschapscommunicatie aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Zij bereidt een proefschrift voor over natuurjournalistiek en natuurbeelden in Nederland tussen 1850 en 1914.